

9. Бехтеев С.С. Хозяйственные итоги истекшего сорокапятилетия. – Т. II. Вопрос земельный. – СПб, 1906. – С. 146.
10. Сборник по сельскому хозяйству России и иностранных государств. – Пг., 1917. – С. 117-118.
11. Лохтин П. Вказ. праця. – С. 147; Бехтеев С.С. Зазн. праця. – С. 76.
12. Лещенко М.Н. Українське село в революції 1905-1907 рр. – С. 55.
13. Хромов П.А. Экономическое развитие России. – С. 348.
14. Лещенко М.Н. Класова боротьба в українському селі в епоху домонополітичного капіталізму. – С. 54.
15. Рубакин Н.А. Россия в цифрах. Страна. Народ. Сословия. Классы. Опыт статистической характеристики сословно-классового состава населения русского государства. (На основании официальных и научных исследований). – СПб., 1912. – С. 29.

ББК Т 63.3(4 УКР)

Разумна Н.М.

ДОСВІД ЗЕМСЬКИХ ОРГАНІВ САМОВРЯДУВАННЯ З РОЗВИТКУ ОХОРОНИ ЗДОРОВ'Я В УКРАЇНІ В К. ХІХ – НА ПОЧ. ХХ СТ. ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

Стаття присвячена історіографії діяльності земських органів самоуправління з розвитку охорони здоров'я в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. У статті використані роботи різних авторів. Автор розділила роботу із означеної проблеми на три періоди: перший – література дореволюційного періоду, другий – видання радянського часу, третій – дослідження сучасного періоду.

Дослідники все частіше звертаються до історичного досвіду минулого, зокрема до вивчення історії заснування та діяльності земських органів самоврядування Російської імперії другої половини ХІХ – початку ХХ ст., зацікавлення якими посилюється суспільним значенням започаткованої на підставі земської реформи 1864 р. системи місцевого самоврядування.

За роки свого існування земства накопичили значний досвід відносно підходів до розв'язання місцевих проблем у сфері охорони здоров'я населення, що позначилося на підвищенні їхнього авторитету як органів місцевого самоврядування. Саме на земську медицину було покладено вирішення особливо гострих питань, пов'язаних із наданням медичної допомоги населенню країни.

У зв'язку з цим на науковому просторі з'явилася значна кількість наукових досліджень, присвячених цій проблематиці. За часом появи ці праці доречно поділяти на три періоди: перший – література дорево-

люційної доби, видана з моменту запровадження земських установ (1865 – 1920 рр.); другий – видання радянських часів (1920 – 1990 рр.); третій – дослідження сучасного періоду (1991 – 2007 рр.).

Дорадянська історіографія земств була невід’ємною часткою загального історіографічного процесу в російській науці. Нові соціальні та політичні зрушення, що відбувалися в країні, зумовлювали появу різних напрямків громадсько-політичної думки, що впливали на погляди суспільства загалом. Громадські діячі та науковці дискутували про альтернативи подальшого розвитку країни. Враховуючи останнє, актуальними були дослідження, пов’язані з висвітленням діяльності різноманітних земських структур. Багато дослідників вбачали у земствах провідників нових досягнень культури до широких верств населення. Автори великого за обсягом літературного доробку першої групи – земські діячі та лікарі, розуміли розв’язання проблеми охорони здоров’я як практичне значення.

З огляду на це, цілком природним було проведення досліджень, пов’язаних із висвітленням практичної діяльності різноманітних земських структур. Так, наукові пошуки Є.А. Осипова, І.В. Попова та П.І. Куркіна [1] були зосереджені на питаннях створення нової системи охорони здоров’я. Автори відзначили, що земська медицина вже на той час набула визначених контурів, першорядним об’єктом хвилювань якої вважалося сільське населення. Певним наслідком дискусії, що точилася навколо пошуку найбільш доцільної форми діяльності земств, стала праця А.В. Абрамова [2], який, загалом позитивно оцінюючи урядові заходи у цьому напрямку, особливу увагу звернув на такі аспекти, як динаміка змін кількості земських медичних установ, проблеми їхнього фінансування та забезпечення, труднощі практичної діяльності тощо. Зазначені праці носили здебільшого публіцистичний характер і були покликані активізувати увагу суспільства на проблемах та діяльності земств у межах Росії, при цьому автори не ставили за мету їх вивчення на території українських губерній, де також функціонували земства і вже на той час мали певний позитивний досвід. Однак у контексті досліджуваної проблеми вони надзвичайно важливі, бо відзначаються порушенням загальних питань, що турбували громадськість у процесі впровадження земств. Важливими доробками у цьому відношенні є роботи Б.Б.Веселовського [3], Г.Є.Львова та Т.І.Полнера [4], підготовлені до 50-річчя земської реформи, які й дотепер не втратили своєї актуальності. Варто наголосити, що автори зазначених праць володіли доволі різноманітним за характером та змістом статистичним та фактичним матеріалом, на підставі чого давали прогресивну оцінку діяльності земств. Ці дослідження присвячені, перш за все, становленню інституту земств, загальним питанням їхньої діяльності та відображенню перших здобутків. Серед загальних праць, при-

свячених існуванню інституту земств, слід виділити роботу І.П.Белоконського [5]. Саме через аналіз законодавчих документів земств, у масштабах імперії, ця праця досі залишається актуальною.

Головну увагу науковці кінця XIX – початку XX ст. приділяли питанням, пов'язаним з кадровим забезпеченням, з організацією санітарної служби та психіатричного лікування. На думку сучасників тих подій, не відразу й не всі земства визнали необхідність у підвищенні фахового рівня працівників земських медичних установ та доцільність надання лікарської допомоги на стаціонарних засадах лікування. Так, Б.Б.Веселовський стверджував, що майже до початку 80-х рр. лікарів практично не запрошували на роботу, обмежуючись фельдшерами та акушерками, що призвело до збільшення їх кількості у 3, а іноді й у 6 разів. Г.Є.Львов та Т.І.Полнер, погоджуючись із ним, відзначили, що на з'їздах лікарів неодноразово порушувалося питання щодо закріплення за фельдшерами лише функцій допоміжного персоналу, у зв'язку з вочевидь досить низьким рівнем їх підготовки, а також стосовно необхідності впровадження стаціонарної форми лікування як вигіднішої у фінансовому відношенні та кориснішої у плані практичного застосування.

Однак слід зазначити, що загалом на проблемі поліпшення рівня освіти медичних працівників автори, за винятком Б.Б.Веселовського, не акцентували особливої уваги, а втім це питання було надзвичайно актуальним для земств, за сприяння яких постійно відкривалися нові фельдшерські школи, медичні факультети при університетах, надавалися стипендії та різноманітні види матеріальної допомоги, що мало стимулювати процес фахового вдосконалення медиків.

Серед типових рис досліджень, віднесених до першого періоду, відзначимо широке використання краєзнавчого матеріалу, орієнтацію на потреби практики за деякої суб'єктивності в описі подій та відсутності чіткої структури стосовно оформлення. Проте саме завдяки цим працям до наукового обігу було введено велику кількість матеріалу, яким у подальшому змогло скористатися не одне покоління дослідників.

Загалом дорадянською історіографією було окреслено низку питань, які тривалий час залишалися нез'ясованими. Так, насамперед, питання жіночої освіти, дуже актуальне для кінця XIX – початку XX століття, перебувало поза увагою науковців. Не було висвітлено й питання соціального та матеріального забезпечення земствами своїх працівників. Не знайшло відображення питання спеціалізованої медицини і щодо причин виникнення епідемій та методів боротьби з ними.

У процесі формування радянської історіографії (другий період) наукова проблематика, пов'язана з діяльністю земств, набула більш чіткого окреслення лише наприкінці 1940-х – початку 1950-х рр. З цьо-

нення земств, ніби їх і не було. У збірнику була вміщена стаття С.М.Гумнова [13], яка відчутно вирізнялася комплексом окреслених проблем. Загалом збірник яскраво відображав вплив радянської ідеології, історії земств у ньому було надано мало уваги, і навіть автори цих чотирьох статей віддавали перевагу розвитку охорони здоров'я за радянських часів, починаючи з 1918 року.

Проте накопичені знання, здобутий досвід дослідницької роботи, нагальність окремих питань, що об'єктивно потребували термінової розробки, стимулювали перехід до більш якісного рівня вивчення означеної проблеми. З нагоди ювілею – сторіччя земської медицини – у 60-х роках активізувалося видання статей, присвячених історії земств. Прикладною у цьому розумінні була колективна праця 1965 року „Нариси історії російської громадської медицини” [14]. Зокрема у статті Н.Д.Страшуна „Піввіку земської медицини (1864-1914 рр.)” [15] стверджувалося, що земська медицина виникла і розвивалася по-різному в окремих місцевостях, залежно від обставин на перше місце з-поміж яких автор ставив соціально-економічні, які не могли не позначитися на формальному боці облаштування (мається на увазі дільничний та санітарний напрями). Окрім того автор наголошував, що саме після прийняття у 1890 році „Положення про земські установи” різко посилювалося адміністративне втручання в земські справи. Інший дослідник С.С.Коган у своїй публікації „До сторіччя земської медицини на Україні” [16] зосередив увагу на діяльності земських установ України і вказував, що першими почали діяти в напрямку надання медичної допомоги південні земства – Таврійське, Херсонське та Бессарабське.

Обговорення земської тематики мало продовження на сторінках медичних періодичних видань. Показовими у цьому відношенні стали статті Е.І.Карнаухова [17]; Н.Д.Страшуна [18]; В.І.Бржеського [19]; А.М.Голяченка [20]; Л.С.Межирова [21]; А.С.Розанова [22]; В.М.Милявського [23]; О.О.Шибкова [24], який наголосив, що жіноча фельдшерська освіта в Росії у XIX ст. носила більш обмежений характер на противагу підготовці сестер милосердя, і не могла забезпечити кадрові потреби земств, унаслідок чого в земських лікарнях спостерігався незадовільний рівень нагляду за хворими.

Варто акцентувати, що більшість публікацій цього періоду спиралася на розроблену джерельну базу й охоплювала різні аспекти історії земств. Незважаючи на те, що автори здебільшого висвітлювали питання з погляду історії медицини, ніж історії земств, практична діяльність яких насамперед стосувалася охорони здоров'я, матеріал доволі насичений медичними подробицями, й істориками може братися лише до уваги, не претендуючи на останню крапку у вивченні практичної діяльності земств України. Очевидним є той факт, що саме класовою природою пояснювалося ігнорування авторів вивчення впливу

ву земств у справі становлення медицини. Це можна пояснити лише загальноприйнятою ідеологією того часу, що не дозволяла позитивно оцінювати навіть окремі події чи явища дорадянської історії.

Свідченням такого заідеологізованого ставлення можуть слугувати праці Л.Н.Карпова „Земська санітарна організація в Росії” та „Становище земських лікарів у Росії”. Друга публікація – особливо показова у цьому відношенні, бо спирається на праці В.І.Леніна, де, зокрема, зазначено, що „... земство утискало права лікарів” [25]. Л.Н.Карпов висловлював думку, про те, що хоча й не всі земські лікарі підтримували боротьбу з самодержавством, проте їх санітарно-статистичні дослідження були важливим документальним обвинуваченням проти тогочасного ладу. Вони допомагали викрити імперський уряд та витівки місцевої влади. Однак згодом його погляди дещо змінилися, особливо у монографії, присвяченій саме створенню та діяльності земської санітарної служби, що ґрунтувалася на матеріалах земств українських губерній [26]. Така трансформація його поглядів була наочним свідченням деякого пом’якшення у ставленні до земств, зокрема в суспільстві.

Певна кількість дисертаційних досліджень також була присвячена історії окремих земств. Зазвичай їх структура передбачала типовий перелік висвітлених питань. Наприклад, дисертація А.С.Маскіної „Таврійське губернське земство в 1866 – 1890 рр. (Соціальний склад, бюджет і практична діяльність)” [27], в якій привертає увагу певна ідеологічна упередженість автора. При цьому лише один розділ присвячений безпосередній діяльності земства, де автор здебільшого залучає дані статистичного характеру. Слід також відзначити, що була висловлена й така думка, що „...об’єктивна оцінка земства неможлива без ретельного аналізу діяльності даних установ окремих губерній...” [28]. Як щодо земств України, так і щодо подібних структур на інших територіях Радянського Союзу, досліджень було небагато.

Зокрема, земській статистиці була присвячена дисертація А.Н. Зубка „Матеріали земської статистики як історичне джерело у вивченні історії України періоду капіталізму” [29], що містила великий за обсягом фактичний матеріал, безсумнівно вірогідний. Дослідження І.В.Сесака „Земські установи на Правобережній Україні 1904 – 1917 рр.” [30] обмежувалося територією трьох губерній – Київської, Подільської і Волинської, де земства були впроваджені в 1904 році.

Варто відзначити, що з інших аспектів проблематики за радянських часів з’явилося багато ґрунтовних праць. Так, В.В.Гарміза [31] порушив проблеми підготовки земської реформи, досить чітко окреслив питання про наявність у російській дорадянській науці двох теорій самоврядування (державної та громадсько-господарської). Він звернув увагу на вплив поглядів представників різноманітних революційних течій на діяльність земств, а також зосередився на аналізі праць В.І.Леніна,

присвячених земствам. Загалом науковець дав досить чітку характеристику законодавства щодо земств та деяких аспектів громадсько-політичної діяльності цих установ, хоча залишив поза увагою практичну діяльність цих структур. Водночас він порушив низку ключових проблем стосовно земств, до вивчення яких у подальшому звернулися інші дослідники, зокрема Л.Г.Захарова [32], Н.М.Пірумова [33], які вдалися до комплексного вивчення окремих напрямків діяльності земств у межах всієї країни.

Значно виваженіше підійшла до висвітлення актуальних питань стосовно періоду існування земських органів місцевого самоврядування Н.Г.Корольова [34], яка вважала, що саме повітові земства намагалися вивести галузь медичного обслуговування на належний рівень, тоді як губернські були неспроможні досягти цього внаслідок багатьох причин. При цьому зауважувала, що лише загальна специфіка медичної діяльності (епідемії, санітарні заходи, будівництва лікарень) об'єднувала зусилля різних ланок земських установ у сфері охорони здоров'я. Саме це засвідчували й санітарні лікарі, які залишили вражаючі описи життя та побуту населення повітової периферії кінця XIX століття.

Таким чином, проаналізувавши наукові дослідження стосовно історії становлення та розвитку земств, здійснені за радянських часів, маємо вказати, що на цьому етапі формування історіографії досить чітко виділені лише загальні проблеми земської історії. У літературі просліджувався тісний взаємозв'язок між колом наукових проблем, що порушувались, і суспільно-політичними змінами у радянському середовищі. У цей час спостерігався сплеск у вивченні регіональної історії багатьох земств, тоді як безпосередня практична діяльність земств ще мало цікавила істориків. У багатьох працях земства розглядалися на загальному соціально-політичному та економічному тлі, при цьому історична оцінка їхньої діяльності багато в чому підкорялася єдиній ідеологічній установці: земства вважались другорядними інституціями в державній структурі. Найважливішим внеском радянської історіографії стало вироблення загальної схеми та методики комплексного вивчення інституту земств загалом. І хоча дослідження земських медицини перебувало у відносно кращому становищі, проте цей напрямок розроблявся переважно лікарями, тобто з точки зору історії медицини та організації охорони здоров'я, й лише побіжно стосувалося діяльності власне земських установ.

На сучасному етапі з утворенням незалежних держав була зруйнована монополія єдиної офіційної методології історичних досліджень, з'явилася можливість для урізноманітнення поглядів, унаслідок чого відбувся злам старих тенденцій у висвітленні проблем земської історії. І хоча коло питань, що вивчаються, залишається тим самим, акценти зазнають відчутних змін. Історики відмовилися від у-

талених ідеологічних схем і звернулися до вивчення маловідомих сторінок історії України.

Продовжують досліджуватися проблеми, пов'язані з формуванням і розвитком медичної галузі у 1864-1917 рр. у контексті вивчення історії медицини на сторінках загально-медичних наукових журналів, зокрема, у публікаціях І.В.Чорноброва [35] М.С.Поляка, М.С.Каменецького [36]; О.І.Данілішиної [37] та інших.

Почали активно обговорювати проблеми становлення земств на сторінках публіцистичної та наукової періодики й історики О.Чиняєва, Ю.Голіцина [38]; Г.А.Герасименко [39]; Л.Корнейчук [40]; М.Кимітака [41]; Г.А.Герасименка [42], в яких аналізуються процеси становлення місцевого самоврядування, проблеми фінансування та ліквідації земських установ. Ці науковці відійшли від панівної в офіційній радянській історіографії концепції, згідно з якою земська медицина розглядалася як прошарок між дореформеною та радянською медициною. Натомість у сучасній історичній науці посилилося розуміння земської медицини як своєрідного феномену з власними законами розвитку та функціонування. Водночас з'явилися праці, у яких дослідники намагаються з'ясувати політику та відносини земств стосовно встановлення радянської влади та їх співіснування, підвести підсумки з урахуванням усіх вищезазначених чинників та визначити ті загальні засади, що залишилися радянській владі у спадщину від земств.

Різномісна практична діяльність земств знайшла відображення в дисертаційних дослідженнях, зокрема, А.Гуза „Культурно-освітня діяльність земських установ в Україні (1864-1914 рр.)”; [43]; В.В.Курченка „Діяльність земств України у розвитку освіти”. [44]. Ці науковці, відмовившись від вивчення земств як адміністративно-територіальних одиниць, звернулися до дослідження земської діяльності у певних сферах їхньої компетенції. Позитивним є те, що останнім часом предметом дослідження все частіше стає практична діяльність земств, а самі розробки з цієї проблематики набувають не лише наукового, але й практичного значення.

Продовжуються й дослідження загального характеру, свідченням чого є кандидатська дисертація А.Лохматової „Катеринославське земство: соціальний склад, бюджет та практична діяльність, 1866-1913 рр.” [45]; О.О.Бакуменко: „Земства Російської імперії: історіографія проблеми (II половина XIX-XX ст.)” [46]; Л.О.Цибуленко „Діяльність органів самоврядування Одеси, Миколаєва, Херсона щодо формування і розвитку муніципальної земельної та виробничої власності в кінці XIX – на початку XX століття” [47]; О.М.Обметко „Соціально-економічна діяльність земств в Україні (середина 60-х – 90-х років XIX ст.)” [48].

Праці радянської доби досить часто присвячувалися вивченню діяльності земств у загальноросійських масштабах, що вплинуло на

подальший вибір регіональних досліджень, як пріоритетних у сучасній історичній думці в Україні. Саме це спонукало до з'ясування найважливіших аспектів окремо за регіонами та губерніями, що, в свою чергу, дало можливість визначити їх специфіку та загальні риси. Отже, питання розвитку земської медицини довгий час залишалися поза увагою дослідників.

Таким чином, проблема земського облаштування системи охорони народного здоров'я знову почала привертати увагу в пострадянські часи, причому її все активніше почали розглядати в аспекті можливостей пристосування до умов сучасності. Відповідно, лідерство у цьому також посіли медики.

Російський науковець М.Б.Мирський у своїй праці „Медицина Росії XVI – XIX ст.” [49] та статтях „Пироговські з'їзди в історії вітчизняної медицини” [50]; „Становлення клінічної медицини в Росії та інших країнах” [51] дослідив процес становлення та розвитку медицини в Росії від Івана Грозного до імператора Миколи II. Слід зазначити, що автор досліджує історію російської медицини, але вивчення питання стосовно українських губерній автор не ставив за мету. Однак позитивним є те, що дослідник увів у науковий обіг цілу низку нових джерел, підкреслив оригінальні риси та самобутність російської медицини, зокрема земської.

Останніми роками з'явилося кілька публікацій О.М.Рогози, який спробував дати аналіз безпосередньо розвитку земської медицини. Його публікації в збірнику наукових праць Харківського державного педагогічного університету ім. Г.С.Сковороди присвячені дореформеній організації охорони народного здоров'я в Україні [52], діяльності земств Харківщини в галузі охорони народного здоров'я [53], деяким питанням розвитку земської медицини в Україні в XX ст. [54], забезпеченню персоналом земської медичної системи [55]. Однак під час дослідження механізму керівництва, матеріально-фінансового та кадрового забезпечення земської системи охорони народного здоров'я, О.М.Рогоза не звернув уваги на одну доволі важливу проблему, а саме: у який спосіб реалізовувалася політика, впроваджувана земськими установами. Окрім того, він зосередився переважно на показі взаємодії земств і урядових структур, а соціальні аспекти та проблеми, що супроводжували впровадження земської медицини, залишилися не висвітленими.

Отже, на підставі здійсненого історіографічного аналізу можна стверджувати, що українські та російські дослідники сучасного періоду все частіше повертаються до земської проблематики, зважаючи на ті істотні зміни, що відбулися в загальноісторичному світогляді, тому є сенс говорити про якісно новий етап на шляху дослідження діяльності земств. Про це свідчать і масова хвиля публікацій у пресі, виступи на

телебаченні та радіо, диспути й дискусії. При цьому спостерігається не лише зміна акцентів у вивченні історії земств із суто історичної у практичну площину, але і докорінний перегляд ідеологічних догм радянського часу: земства, на разі, розглядаються вже як можливий взірць самоврядування. Безперечно, позитивними ознаками творчого доробку вітчизняних та зарубіжних науковців стають неупередженість та уваженість в оцінках потенційних можливостей земств, ретельний аналіз архівних та документальних матеріалів не тільки стосовно окремих регіонів та проблем, але й цілісно, а також посилення уваги до особливостей земської діяльності в різних регіонах.

Водночас існує й багато спільного між різними етапами вивчення історії земств, тому історіографію із зазначеної проблеми, безумовно, слід розглядати в комплексі, бо кожен наступний період змістовно доповнює попередній: тобто, наукові надбання у зазначеному напрямку не є автономними явищами, а становлять єдину взаємозалежну систему.

Таким чином, маємо визначити, що діяльність земств у сфері охорони народного здоров'я продовжує активно досліджуватися як з окремих аспектів, так і стосовно різних регіонів України, проте ґрунтовної праці, що територіально охоплювала б земства України, особливо з урахуванням впливу людського виміру, поки що створено не було. Зазвичай досліджувана проблема розглядається під вузькофаховим (медичним) кутом зору. Іншими словами, спеціальної праці, яка б давала всебічне уявлення про діяльність земських установ в галузі охорони народного здоров'я в Україні з часу їх запровадження і до початку Першої світової війни, не існує й дотепер, що й зумовило вибір теми дослідження з огляду на актуальність зазначеної проблеми.

А між тим розвиток індустріальної цивілізації, а отже, перебудова країни на новий соціально-економічний лад вимагали істотних зрушень у всіх галузях народного господарства. І саме земства виступали провідниками нових досягнень до широких верств населення. При цьому губернські земські збори були розпорядчими органами, а повітові управи – їх безпосередніми виконавцями. Упродовж свого існування земські збори та з'їзди лікарів ухвалили досить багато рішень, спрямованих на вдосконалення системи охорони здоров'я, які знайшли відображення у великому обсязі документів. Окрім того, повітові земства постійно звітували перед адміністрацією про стан справ, успіхи та поразки, надавали досить вичерпні статистичні дані за всіма напрямками своєї діяльності: про освіту, охорону здоров'я тощо.

Отже, здійснений історіографічний аналіз наукового доробку із зазначеної проблеми дає всі підстави стверджувати, що незважаючи на загальне висвітлення провідних напрямків діяльності земських установ, що діяли в Україні з 1865 до 1914 року, окремі аспекти потребують

більш ґрунтовного дослідження, а подекуди – зовсім нового бачення й трактування, насамперед, задля відновлення історичної об'єктивності та збереження і врахування позитивного практичного досвіду минулих поколінь, у даному випадку, у справі подальшого плідного розвитку медичної галузі. Слід зазначити, що незважаючи на весь науковий доробок з окремих аспектів проблеми, комплексне дослідження з питань розвитку земської медицини в Україні (1865 – 1914 рр.) відсутнє.

РЕЗЮМЕ

Данная статья посвящена историографии деятельности земских органов самоуправления по развитию здравоохранения в конце XIX – начале XX вв. В статье использованы работы различных авторов. Автор разделила работы по указанной проблеме на три периода: первый – литература дореволюционного периода; второй – издания советского времени; третий – исследования современного периода.

SUMMARY

The author of the article considers the historiography of the issue of Zemstvo activity aimed at the development of public healthcare in Ukraine (the end of XIX – the beginning of XX centuries) as the study of the local authorities' activity in Ukraine at the present stage of state development is quite topical. The author divides the scientific research into three periods: the first – the literature of the pre-revolutionary period published from the moment of Zemstvo establishment (1865 – 1920), the second – the literature of the Soviet period (1920 – 1990), the third – the literature of contemporary period (1992 – 2007).

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Осипов Е.А., Попов И.В., Куркин П.И. Русская земская медицина. Обзор развития земской медицины в России и Московской губернии. – Москва, 1899. – 369 с.
2. Абрамов А.В. Что сделало земство и что оно делает. – СПб., 1888. – 288 с.
3. Веселовский Б.Б. История земства за сорок лет: В 4 т. – СПб., 1909–1911. – Т. 3. – 708 с.
4. Львов Г.Е. и Полнер Т.И. Наше земство и 50 лет его работы. – М., 1914. – 64 с.
5. Белокопский И.П. Земство и конституция. – М., 1910. – 184 с.
6. Игумнов С.Н. Очерк развития земской медицины в губерниях, вошедших в состав УССР. – К.: Киевский медицинский институт, 1940. – 155 с.
7. Соловьев З.П. Вопросы здравоохранения / Изб. речи. – М.: Медгиз, 1940. – 327 с.; Соловьев З.П. Вопросы социальной гигиены и

- здоровоохранения. Избранные произведения. – М.: Медицина, 1970. – 528 с.
8. Очерки истории медицинской науки и здравоохранения на Украине, посвященные исторической дате 300-летия воссоединения Украины с Россией. / Под ред. Б.Д. Петрова и др. – К.: Госмедиздат УССР, 1954. – 438 с.
 9. Матеріали до історії розвитку охорони здоров'я на Україні. Під ред. к.м.н. К.Ф. Дупленко. – К.: Державне медичне вид-во УРСР, 1957. – 386 с.
 10. Хорош Д.І. Шляхи та основні підсумки розвитку охорони здоров'я в Полтавській губернії – Полтавській області. – Там само. – С. 101-139.
 11. Каракаш Д.Ф. З розвитку охорони здоров'я в Харківській губернії – Харківській області. – Там само. – С. 140-181.
 12. Шкляр Б.М. До історії розвитку охорони здоров'я в Дніпропетровській області. – Там само. – С. 182-215.
 13. Ігумнов С.М. Нарис розвитку земської медицини на Україні. / Там само. – С. 58-81.
 14. Очерки истории русской общественной медицины (К столетию земской медицины) / Сб. статей. – М.: Медгиз, 1965. – 299 с.
 15. Страшун Н.Д. Полвека земской медицины 1864 – 1914 гг. / Там само. – С. 31-36.
 16. Коган С.С. К столетию земской медицины на Украине / Там само. – С. 84-88.
 17. Карнаухов Е.І. Начало женского медицинского образования в России // Советское здравоохранение. – 1960. – №5. – С. 37-41.
 18. Страшун Н.Д. Первые шаги русских женщин-врачей // Советское здравоохранение. – 1960. – №7. – С. 73-78.
 19. Бржеский В.И. Усовершенствование и специализация земских врачей // Советская медицина. – 1966. – №11. – С. 138-140.
 20. Голяченко А.М. К развитию земской медицины на Украине // Советское здравоохранение. – 1966. – №1. – С. 66-70.
 21. Межиров Л.С. К истории развития медицинской помощи промышленным рабочим Украины в н. XX века // Советское здравоохранение. – 1972. – №8. – С. 72-76.
 22. Розанов А.С. Санитарные организации в городах России в XIX – начале XX ст. // Гигиена и санитария. – 1978. – №3. – С. 62-66.
 23. Мильянский В.М «Общество полтавских врачей» и «Труды постоянной медицинской комиссии при Полтавской губернской управе» // Советское здравоохранение. – 1981. – №4. – С. 69-71.
 24. Шибков А.А. Первые женщины – медики России. – Л.: Медгиз, Ленинградское отделение, 1961. – 120 с.
 25. Карпов Л.Н. Положение земских врачей в России // Советское здравоохранение. – 1970. – №4. – С. 77-82.

26. Карпов Л.Н. Земская санитарная организация в России. – Л.: Медицина, 1964. – 122 с.
27. Маскина А.С. Таврическое земство в 1866-1890 гг. (Социальный состав, бюджеты и практическая деятельность): Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. – М., 1982. – 17 с.
28. Там само. – С. 11.
29. Зубко А.Н. Материалы земской статистики как исторический источник по изучению истории Украины периода капитализма. Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. – К., 1988. – 17 с.
30. Сессак И.В. Земские учреждения на Правобережной Украине. Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. – Львов, 1987. – 18 с.
31. Гармиза В.В. Земская реформа и земство в исторической литературе // История СССР. – 1960. – №5. – С. 82-107; Гармиза В.В. Подготовка земской реформы 1864. – М., 1957. – 263 с.
32. Захарова Л.Г. Земская контрреформа 1890. – М., 1968. – 178 с.
33. Пирумова Н.М. Земская интеллигенция и ее роль в общественной борьбе до н. XX века. – М.: Наука, 1986. – 270 с.
34. Королева Н.Г. Земство на переломе (1905-1907 гг.). – М.: Инст. рос. истории РАН, 1995. – 236 с.
35. Чернобров И.В. Хирургия на Сумщине // Проблемы социальной гигиены, здравоохранения и истории медицины. – 1999. – №5. – С. 59-60.
36. Поляк М.С., Каменецкий М.С. 3 історії розвитку рентгенології в Донбасі // Український радіологічний журнал. – 1996. – №2. – С. 211-214.
37. Данилишина Е.И. К 125-летию 1-го съезда земских врачей в России // Российский медицинский журнал. – 1997. – №6. – С. 59-60.
38. Чиняева Е., Голицин Ю. Земская служба в России // Эксперт. – 1999. – №23. – С. 53-54.
39. Герасименко Г.А. Земское самоуправление в России. – М.: Наука, 1990. – 262 с.
40. Корнийчук Л. Экономический вопрос: в деятельности земств // Экономика Украины. – 1995. – №1.
41. Кимитака М. Почему умерли земства // Родина. – 1994. – №7. – С. 38-40.
42. Герасименко Г. Земство в февральской революции // История СССР. – 1987. – №4. – С. 73-86; Герасименко Г.А. Земство в октябрьские дни // Вопросы истории. – 1987. – №11. – С. 18-31, 46. Герасименко Г. Опыт земского самоуправления в России // Проблемы теории и практики управления. – 1995. – №5. – С. 123-127.
43. Гуз А.М. Культурно-освітня діяльність земських установ в Україні (1864-1914 рр.): Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – К., 1997. – 19 с.

44. Курченко В.В. Діяльність земств України у розвитку освіти (1864–1914 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Харків, 1998. – 19 с.
45. Лохматова А. Катеринославське земство: соціальний склад, бюджет та практична діяльність. 1866-1913 рр.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Запоріжжя, 1994. – 20 с.
46. Бакуменко О.О. Земства Російської імперії: історіографія проблеми (II половина XIX – XX ст.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Харків, 2000. – 20 с.
47. Цибуленко Л.О. Діяльність органів самоврядування Одеси, Миколаєва, Херсона щодо формування і розвитку муніципальної земельної та виробничої власності в кінці XIX – на початку XX століття: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Дніпропетровськ, 2001. – 19 с.
48. Обметко О.М. Соціально-економічна діяльність земств в Україні (середина 60-х – 90-х років XIX ст.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Київ, 2002. – 17 с.
49. Мирский М.Б. Медицина России XVI – XIX вв. – М.: Российская политехническая энциклопедия (РОССПЭН), 1996. – 400 с.
50. Мирский М.Б., Жукова Л.А. Пироговские съезды в истории отечественной медицины // Советское здравоохранение. – 1987. – №8. – С. 56-59.
51. Мирский М.Б. Становление клинической медицины в России и других странах // Клиническая медицина. – 1990. – Т. 68, №12. – С. 94-97.
52. Рогоза О.М. Дореформена організація охорони народного здоров'я в Україні // Збірник наукових праць Харківського державного педагогічного університету ім. Г.С. Сковороди. Серія "Історія та географія". – Харків, 1999. – Вип. 3. – С. 143-152. Рогоза О.М. Діяльність земств Харківщини в галузі охорони народного здоров'я (1865-1919 рр.) // Збірник наукових праць Харківського державного педагогічного університету ім. Г.С. Сковороди. Серія "Історія та географія". – Харків, 1998. – Вип. 2. – С. 250-261.
54. Рогоза О.М. Деякі питання розвитку земської медицини в Україні в XIX ст. // Вісник Харківського державного політехнічного університету. – Харків, 1999. – Вип. 20. – С. 95-101.
55. Рогоза О.М. Діяльність земств України по створенню і розвитку системи охорони народного здоров'я (1864-1917 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Харків, 2002. – 14 с.